

A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai

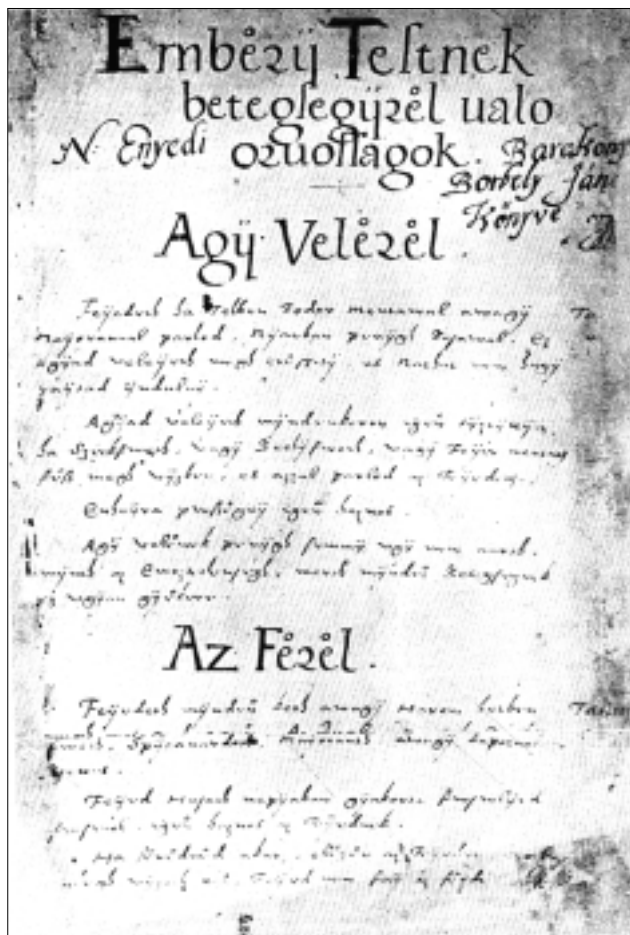
1. Mit értünk régi magyar orvosi nyelven?

Réginek az orvosi nyelvnek a XVII. század végéig, XVIII. század elejéig keletkezett szókészletét tekintjük. A XVIII. század közepén ugyanis már kezdtek mozgalommá válni olyan kezdeményezések, melyek a szaktudás anyanyelvi terjesztését segítették, s melyek ezáltal már a nyelvújító mozgalom előzményeinek számíthatnak.

2. Milyen források alapján tanulmányozhatjuk a régi magyar orvosi nyelvet?

A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor támaszkodhatunk a szójegyzékekre (azaz a témakörök szerint csoportosított szótárakra)

és a szótárakra, ilyenek például a Besztercei Szójegyzék (1395 k.), a Schlägli Szójegyzék (1405 k.), a Murelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor Nomenclatura sex lingvarum című munkája (1538), Calepinus Latin–magyar szótára (1585), Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum című szótára (1590), Verancsics Faustus Dictionarium quinqve... lingvarum...-a (1595) stb.; valamint a régi levelekre, kódexekre és füveskönyvekre például Beythe András Füves könyve (1582),

A XVI. századi orvosi könyv első lapja

50	MELICH JÁNOS.
Vagina — Alkinek szőmaren testek bőre et meczstót	Digitus pedis, — Lab oii.
Testes, testiculi, coloi, — Mogy-nak golyóssa	Vena — Eer
Serotum — Mogynek tóli	Vauula — Kis eer
Femina — Asszony	Porl, oram, — Vereitek iaro apo-likak
Femella — Kis asszony	Arteria, vena vitalis seu semita cui inest vitalis spiritus.
Famineus — Asszonyi doloy	Baga, indicium oculis notatis, — Szőmörpájt oras
Canna, cannula est mulierum pudendum, quod et intermedium dicitur et interfemineum, vulgo, — Asszony embernek szemermes teste	Sodor, — Vereitek
Vulua inter femineu, — Idem.	Anhalites — Lelegzet
Vierus mulierum — Asszony al-lat mehe	Sanguis — Ver
Sacrae, aru, — Burok, jermek tarto iustoria	93. Tabes, sanguis corruptus, — Tórt ver.
Hymen est folliculus ille in virgini vuluis, qui primo statim coitu rumpitur.	Crucor — Alut ver
Coxa, coxandix, — Fergo cast, raj, forcion*)	Pituita, muco, phlegma — Takovy
Pes — Lab	Banios — Ondokoz
92. Genu — Térd	Fus, succus sanguineus ex vlcero promans et ex matricate crassa iam effecta, et albida, — Genetoz.
Poples — Térd háttas	Purulentus — Enal tallas**)
Crus — Szar, tetov	Putredo — Rotkodag
Tibia — Szar	Laoryma — Köcskullatas
Sura — Lab ikra	Emachus — Hérét ember
Varus, vacia — Horgas szaru	Collustrum, est lac imperfectum veniens matrib; ante partu, — Idellen teg, erellen teg.
Vacia, — Alkinek ki haplot az szaru	Tuber, quodam infirmitas vel qualiscunq; tumor, — Akar sei kaleny, keles.
Pansa — Sydes laba	Fibra, vena subtilis — Genge er
Planta, tota inferior pars pedis, — Talp	Cicatrix — Seb hely, rak seb
Pedo, onis — Nagy talpas	Scema — Minden testen valo icgy
Talus — Boka	Nannosus — Legies
Calc, calcaneu, malleolus, pes imus, — Sark	Lentigo — Zeplo
Vola, pars media pedis concaua, — Embernek talpa haitas	Lentiginosus — Zeplos
Connexum pedis, pars superior, — Az labnak az fele	Verruca, tuberculus — Szőmörpá
	Verrucula — Kis szőmörpá
	Gibbus — Görbe, horgas hatu
	Acephalus — Fejtelk lab
	94. Callus, durities, que fit in manibus laborantium, — Tenger-vel kevessege
	Truncus in homino dicitur modis

Részlet Szikszai Fabricius szójegyzékének Melich-féle kiadásából

HERBARIUM.

AZ FAKNAC FVV

EKNEC NEVEKRŐL, TERMÉSETEKRŐL, és HASZNÁIRÓL, Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctorok Könyveiből az Horthi Melius Peter.

Nyomtattot Colofuárat Helthi Gaspárne Műhelyébé, s. 5. 78. Eftén. 1566.

Melius Herbariumának címlapja

Melius Herbariuma (1578), Frankovich Gergely Hasznos és föltöbb szükséges könyve (1582), Peechi Lukács Fűves kertje (1591).

Fontos forrása a régi magyar orvosi nyelv kutatásának az első magyar nyelvű, tudományos igényű orvosi könyv, mely 1577-ben keletkezett Erdélyben; ezt XVI. századi orvosi könyvként vagy régi magyar orvosi könyvként (rövidítése: OrvK.) szokás emlegetni. Ennek szóanyaga igen gazdag. S több orvosi szakszó itt fordul elő először, például: *árpa* 'szembetegség', *béka* 'daganat', *bibircsó*, *böffent*, *cella* 'sejt', *csap* 'végbélkúp', *evesség* 'gennyedtség', *farkashályog*, *flegma* 'nyúlós nedv az emberi testben', *ful-ladozik*, *gargalizál*, *gémberedik*, *hány*, *húgyik*, *íz* 'izület, ideg', *iz-zaszt*, *klistély* 'beöntés', *korog*, *kordul*, *köp*, *lebeny*, *mása* 'méhlepény', *melankólia*, *múmia*, *ópium*, *palackféreg*, *pattanás*, *purgál* 'tisztít, meghajt', *rottyog* 'a széket ürítése közben jellegzetes hangot ad', *sömör*, *szoptatós*, *süketedik*, *szirup*, *turha* 'takony, nyálka' stb.

A XVII. században már sok kéziratos orvosságos és recept-könyv keletkezett. Ezek közül Radvánszky Béla gyűjtéséből Hoffmann Gizella 15 munkát jelentetett meg Medicusi és borbélyi mesterség címen (Budapest, 1989). Ezek a következők: *Medicinae Variae*. Melius Péter Herbariumához kötött recipék. 1603 k.

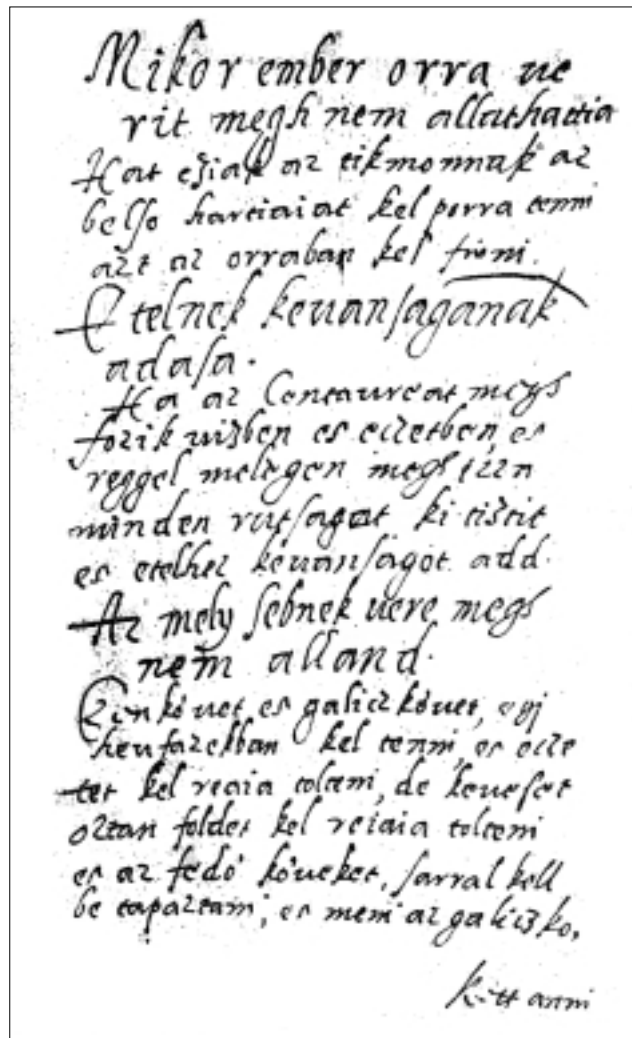
33 otolról. Rosa med. fa hój, giombor fű.³⁷
 36. bekfű virága, pallia, utifű, mind tövestől.
 Kője trágya, fogjal fanak a levele, oshat fűier
 borban megf. kol fűie, agh kol a fűiat mori.
 36b fűierre Vale. tüssö Vaia: mézet lif-
 tet megf kol fűie. a ott kol kőie, meg fűiel
 37. aiat kinek 33 oti. kol nadeud, tüssö, oia
 von giombor os mind oshat kol kőie.
 33 otolról os fűierrel fekete is. Meg. fűie.
 fűieron die, giombor, bekfű, Crispán, os Septamiuak
 a giombor, egyet kőier haia, megf kol kőie os fű-
 salm, os a fűielkban a mézet ogyavant kol tőie, meg
 oshorvinn, a utan a töl fűierpanalis ogyavant kőie,
 nek, a Crispán kőieket legien kőie.
 Török fűierrel. Apiumet, papa fűieret, fűie
 megf borban, s- melle Valle a fűie borhat, megf igie
 kőie, a fűier kőieket oia kol kőie, s- oshat
 Hűvösre. Papa fűieret, fűie, pallia, apiumet,
 fűie, fűie megf kol borban megf fűie, a kol
 megf, tangori fűie kol kőie os ogy hűvös vadeud.
 Vörös in minden fűie Vale. Olaj serpentina,
 Cincium, Casor, parvas fűie, oshat fűie megf oia.
 Miviggi oshor. A földi borianak a fűie
 melle megf a fűie melle melle, tölösi ogy, idő fa-
 olaj vicia, fűie mind a fűie megf hűvös oshat
 oshat, fűie megf, os egy vicia fűie kol kőie ha-
 von fűie kol kőie a vicia, os kol a vicia fűie
 1/2

74. oshor megf oia os kőie megf hűvös os os mind
 fűie megf Vale habudulatra kőie.
 fűie ne latsanak. In melle utpupo vopio
 tur lapis quidam, os oshor cocum.
 Contra Sömör. kőie fűie megf oia
 s- vicia os fűie vicia kőie Vale s- os vicia.
 Vör allatásról. A galic kőieket oia
 megf. vicia oshat bor, vicia oshat kőie, s- tahard
 a vicia kőie, vicia kol kőie megf oshat s- kol
 a fűie s- melle megf os.
 Kőie oshat. Fűie fűie olaj, vicia, Cris-
 pan, oshat oshat kol temporalan, s- a kol kőie.
 Kőie kőie megf vicia, oshor kőie megf fű-
 ga oshat, kol kőie, nád megf, fűie kol kőie
 oshat fűie megf fűie borban, s- a kol kőie a fűie
 Süllyről. Fűie kőie kőie, fűie fűie kol
 bor kőie megf kol vicia os oshat kol kőie a kol
 megf oshat, s- kol kőie kol kőie.
 Vör oshatásról. kőie oshat kol kőie oshat
 giombor, oshat ogy kol kőie kol kőie, ogy megf
 oshat ogy die kőie megf kol kőie, s- megf kol
 A kol oshatásról kőie vicia. A kol kőie
 fanak a kol kőie kol kőie vicia kol kőie s- kol kőie
 Rosa med kőie, kőie kőie a kol kőie
 megf oshat, fűie fűie kol kőie os vicia.
 Kol vicia. os borban fűie, oshat o
 Vaia, kol kőie, giombor, galic kőie megf
 oshat kol kőie megf kol kőie megf kol kőie
 Kőie kőie a kol kőie. ogy kol kőie megf
 ogy kol kőie kol kőie kol kőie kol kőie kol kőie

Részletek a Melius Herbariumához kötött recipékből (1603 k.)

(Hoffmann Gizella 1989: 12–52); Máriássy János: Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. 1614–1635 k. (i. m. 53–75); Török János: Orvoskönyv. Lovak orvoslása. 1619 e. (i. m. 77–171); Szentgyörgyi János: Testi orvosságok könyve. 1619. e. (i. m. 173–210); Váradi Vásárhelyi István: Kis patika. 1628 (i. m. 211–25); Házi patika. 1663 k. (i. m. 227–46); Orvosságos könyvecske. 1665k. (i. m. 247–66); Révay István: Próbálás bizonyos orvosságok. 1662. Pekler György másolatában. 1693 (i. m. 267–94); Újhelyi István: Orvosságos könyv Apafi Anna számára. 1677 (i. m. 295–334); Próbált orvosságok. 1684 (i. m. 335–9); Becskereki Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség. 1698–1703 (i. m. 341–434); Gyógyszerek I. XVII. sz. (i. m. 435–45); Gyógyszerek II. XVII. sz. (i. m. 447–58); Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. (i. m. 459–72); Orvoskönyv némely füveknek hasznáról. XVII. sz. (i. m. 473–96); Megpróbált dolgok. 1607–1758 (i. m. 497–502).

Nyomatott füveskönyvek a XVII. században: Lippay János: Pozsonyi kert (1664), Felvinczi György: De conservanda (1694). Forrásként felhasználható Cseh Mártonnak a Lovak orvosságos könyvecskéje (1656) című munkája is.

Részlet Szentgyörgyi János Testi orvosságok című könyvéből (1619 e.)

Evina , g. m. <i>Nere egy Philofofuf- nac es egy Feljo vizocok</i>	Evidentia , gener. fuzm. <i>Nyilváde- sige.</i>
Everbero , as. <i>Kicardm.</i>	Evidio , es. <i>Nyiladudrom.</i>
Evergetes , gen. masc. <i>Vezetés neve az Egyiptami Ptolemaus Király- nac.</i>	Evidio , as. <i>Fél serkenc.</i>
Evergo , is, ere. <i>Kibercz drom.</i>	Evidio , es. <i>Meg ruffalac, Hír anye- drom.</i>
Evericulum , g. n. <i>Halo, Versa, Hal- fogafesfiam.</i>	Evidio , is, ere. <i>idem.</i>
Everro , is. <i>Kisfördm, kistifitum.</i>	Evincio , is, ire. <i>Meg kórtanom.</i>
Everrio , g. l. <i>Kisördm, Élvantam, El- dórtm.</i>	Evincio , is, ere. <i>Megyözben, Meg nye- rem.</i>
Everrior , gener. masc. <i>Élvantam, Földör- dórtm.</i>	Evinctus , a, um. <i>Meg kórtm.</i>
Everro , is, ere. <i>Élvantam, Elördm, H, Tósi bókifördm.</i>	Evinctus , a, um. <i>Megberitett.</i>
Evertigatus , a, um. <i>Megberitett.</i>	Evirefco , is. <i>Kizöldültem.</i>
Everligio , <i>Mentes, Mungarab, A- zannal.</i>	Eviro , as, penult. corrept. <i>Megberé- lem.</i>
Euganci , g. m. pl. <i>Veletze es Padva vidékén lakó népek voltanak.</i>	Evirefco , as. <i>Béris hívetem.</i>
Euge , Interjectio. <i>Isragyan, Ig- gyal.</i>	Evitabilis , e. <i>Éldözöttatbata.</i>
Eugia , g. f. <i>Tartományocz, Lathadia- ka.</i>	Evitatio , <i>Éldo oftatás.</i>
Eugium , gen. n. <i>az affonyjaltet Be- mermes affines kapu barryja, me- ly az Venus első Ojromán rovari- kel.</i>	Evitatio , as. <i>Éldözöttatm.</i>
Euhemerus , g. m. <i>Egy régi Híberi- cus.</i>	Eumenedes , g. f. pl. <i>Dábris Ifjón affly- nyok pabóba, az kikorc más nevét Furiz.</i>
Euchius , g. m. <i>Vezetés neve az Éc- chusnac.</i>	Eumolpidz , g. m. pl. <i>Atbenábeli Pa- pos, Nagy Tandz, utac Uolita- nac.</i>
Euhoc , Interject. <i>Meg bolondulnac dórtm.</i>	Eunuchizo , as. <i>Megberélem.</i>
Euhys , gen. masc. <i>Az Bacchus ne- ve.</i>	Eunuchus , as. <i>idem.</i>
Evibro , as, p. cor. <i>Rexam fenyetés madra.</i>	Eunuchus , g. m. <i>Hérlét ember, Cama- ra érzé, Nagyfogás Afflynyos ká- lódza érzéje.</i>
Evictio , gener. f. <i>Férőbi rufflynye- rés.</i>	Evocatio , g. m. pl. <i>Hadra birtelen föl- gyúrt nép.</i>
Evictus , a, um. <i>Meg gyúrt.</i>	Evocatio , gen. fuzm. <i>Kibírás, Előira- tal.</i>
Evidas , gen. o. p. cor. <i>Nyilváde Ga- la.</i>	Evocatio , generis mascul. <i>Kibírás.</i>
Evidenter , <i>Nyilváde, Lathata képpen.</i>	Evoco , as, are, p. cor. <i>Kibírám, El- bírám.</i>
	Evoco , Interject. p. cor. <i>Bolond kijel- tes.</i>
	Evolaticus , a, um. <i>Kirópdó, Lén- zégé.</i>
	Evolito , as. <i>Kirópdó.</i>
	Evolito , as, penultima correpta, <i>Ki- rópdó. Item, Tenyerebberys- ve Klopom.</i>

Részlet Szenci Molnár Albert szótárából

Nagy jelentőségű a XVII. században Szenci Molnár Albert szótára (1604), Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája (1653), valamint Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisa (1690) és Latin–magyar, magyar–latin szótára (1708), s igen tanulságos Comenius Orbis pictus című iskolai tankönyve is (1675, 1685).

3. A felsorolt forrásokból milyen jellegű szavak tartoznak a régi magyar orvosi nyelv szókincsébe?

Első pillanatban furcsának tűnhet ez a kérdés, de érthetővé válik, ha megnézzük a régi magyar orvoslás helyzetét.

Mint már korábban leírtam (Magyar Orvosi Nyelv IV, 32): „A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémia, egyetemet végzett orvos, s ezek is vagy külföldi, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek* vagy *fűjesek*, *tudós asszonyok*, *ja-*

vasasszonyok, bábák látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögtették. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajokat, balsamokat árusítók), a *sérvmetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek*, a *csonttrákok*, a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított.

A magyar orvoslásnak volt tehát egy tudós, akadémiai végzettségű, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudományának a nyelve kezdetben a latin volt.

Volt azonban egy népi ága is, mely tünettanilag észrevételmentes, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírással kifejezéseket) használt.

152 MAGYAR ENCYCLOPEDIA
mind untalan eledel adatik, mely a' meh menedékin az anya siveből a' lepenybe, és abból a' mehnek melegége miá a' köldöki ér gyökereire üztetik és ugy vitetik ostroma a' magzat siveére. 11. Hafonlokeppen mivel a' meg látott avagy képzett dolognak képe volta- keppen iratote az agy velőben. onnan a' lelkek által a' közönfészes erőre vitetik, honnan ismet a' köldöki lelek ereken a' magzatra, kit ostrom meg illetve benne mindeltig meg marad. 12. A' e süles a' magzatnak világra hozása: ennek kiváltképpen valo oka az hogy: a' magzat meg nevedken étel és levegő ég- melkűsük köldök, és ezokaért magát kiterjeszteni fűntelen igyekező, a' meh menedékinek rostjait 's hufait erdekelgegi. és így az a' ki adafra rendeli, kétféle. 13. 's ostrom az agy velőnek azok a' menedéki mellyek a' mehre járnak, meg nyitattván oly bőfégesen kezdik a' lelkeket a' mehbe borfátani hogy azok azt meg nyitván a' magzatot sebessen ki tárták. 14. Mely mivel igen lágú, és a' meh sűjais, az a' kori fok medvefégtől igen meg sűkűlván, gyakorta könnyen ki sűvad. 15. Nem sokkal külfömből a' tojományból valo sületetis a' meg mondottaktól. ták hogy a' magzat, mely az anyának ták nem minduntalan rajta üléstől meg melegedet tojományból sületik, eredetet vében a' mehben a' magból lött és a' tojományban futab réjébe helyezettetet állati kezdetől; és eledelt vében a' tojomány fejeriből és tákiből, mellyeken a' magzatnak köldöki erei és lelekrei vagynak el sűlyedve, és vegezetre a' tojományban eleggé meg nevedken, a' tojomány héjját azo nagyfagával és mozgásával ki rontya. és így vegetre abból ki kél. 16. Immár a' nemzes ha meg veslege- tödik, sületik táfda és darab hus. 17. A' f táfda az elő állatnak a' mehben modnélkül valo egybe alkotása. Mellyet sere a' táfdatatos dolgoknak képzése, mellyel a' mag és a' vér resetskéi mellyekre a' képzés le vitetik, tudakeppen rendeltetnek el. 18. A' g darab hus (tag) az a' melynek táf táfntya se béie nint- sen, és lefen az oly magból melynek táf táfj olyan ro- sűl

Részlet Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájából (1653)

6. Fzz ellen. 17.
Vegj egy csomó marok bor-
kővet, és Rosmarinnak
fel marokkal valo sam-
rot annyj egreffel, es-
megs annyj mézzel ford-
meg edes borban, ezzel
kel megmi. Probalt.
Mas az ellen:
Az eger-sark uagi az
Ezerio füvet, ford meg me-
ben, kilenz zem zektüet.
poroz meg, elegierj egyben
ezzel kel penny. Probalt.
127. Gimm

Részlet Váradi Vásárhelyi István Kis patika című kéziratos munkájából

A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte ezt a két típust. A külföldön beszerzett könyvekbe beírták például a népi gyógymódokat, vagy például az első magyar orvosi könyv (OrvK. 1577), mely az orvoslás tudományának szakszerű összefoglalása, s melynek szerzője gyakran hivatkozik híres külföldi orvosokra, felvette munkájába a népi gyógyítás módszereit, sőt a népi babonákat is.

S fordítva: a papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai, akik gyakran foglalkoztak gyógyítással, a népi módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól.”

Mindebből az következett, hogy az orvosi munkák nagy része igen vegyes összetevőjű gyógymódokat és gyógyszereket tartalmazott. A gyógyszerek alkotó elemei között sok volt például a gyógynövény. Ezek kutatása azonban inkább a növénytanba, illetve esetleg a gyógyszeratanba tartozik. Még különösebb azonban az, hogy az úgynevezett gyógyszerek között az orvosi könyvek felsoroltak a ház körül található mindenféle növényt, folyadékot, ásványt stb., ilyenek voltak például: *ecet, fahéj, fohagy- ma, gyanta, gyöngy, faolaj, kapor, kéneső 'higany', mák, méz, mustár, oltatlan méz, sör, petróleum, puskapor, rézgálic, salétrom, szappan, szurok, téglá, tojás, tej, vörös bor, vörös kréta, vaspör, üvegpör* stb. Például: Melius Juhász Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.): *Okadas ellen. Az szitalt tegla port föld meg- henzben, es kend egy kis pogaczany czeppure s-kösd az köldökere*

(Hoffmann Gizella 1989: 51); Házi Patika (1663 k.): *Turos lábak ellen. Végy mizet, eczetet, timsot, fenyü magot, szurkot, tikmony szikit ('tojás sárgáját'), azt kell köziben keverni, vagy erősen meg főzni. Annak utána eleven kényesöt ('higanyt') kell köziben vetni, es az után összev kell törni, rea borítani, es meg gyógytüttya (i. m. 235); Beeskereki Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség (1698–1703): *Torokfájástól való jó. Kovászt, eczetet, fokhagymát törd össze, kösd az torkára (i. m. 371).**

Vagy: gyakori volt a régi magyar gyógyító eljárásban állati eredetű „gyógyszerek” alkalmazása is, például: *bárány faggyva, béka epéje, csiga teknője, csuka álla és foga, eb vére, erdei kecske epéje, farkas tüdeje, földi giliszta porrá törve, lúdzsír, fehér ebnek porrá tört feje, légy, lócsont, menyhal mája, ökör szarva, piócapor stb.*

Az állati eredetű gyógyszerek előállítására olykor különös kegyetlenséget kívánt meg. Például: Melius Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.): *[Haliogh ellen.] Az hollot fogd meg es*

10. *Urogy ellen.*
*Criphonyt, Levendulie propot, farkos
 Almat, papmonya füvet boortsa fia
 de a felio hejre le kell vaktarni,
 orak ar Löldes orinallak eler, min
 egy ben kell törni moraröz es egyen
 botral meg kell fűrni, es ennek Alvin
 innya mig beteg meg gyógyul-gé.
 + A kinek rovat ar fe erri.
 Med meg a Beofinak ar also hejre,
 föld meg borban egy kis tinközis van
 beh, kenje hie alatt föld meg orrel
 mofad. a fogadot igen Alvinos-ge
 L. Horot ellen*

Részlet a Házi patika (1663 k.) című kéziratos munkából

fővel botsasd az vízben, es addigh ki ne vedd onnet, az migh megh nem fulad, az epeiet osztan ved ki, egy egy czeppet botsas az szemeben benne reggel reggel es le hasittja az haliogot, auagy mentül hertelem halallal ölheted megh, ugy öld megh az hollot, mert ha eszeben veheti, hoga megh ölik, az epejet megh emiszti, s nem talasz benne (Hoffmann Gizella 1989: 16); *uo.: [Korsaghrul.] Az kis kutja kölyköt ember szakasza kette, s-az epeiet vegie ki, s-aszálja meg es igia megh egy pohár hidegh borban mikor szinte reja fut a niavalia (i. m. 30); *uo.: [Ver hasrul.] Az eleuen rakot megh kell törni, es eczettel öszve kell csinálni, megh kel szűrni, megh kel innya adni (i. m. 37); Újhelyi István: Orvosságos könyv (1677): [Rettegés ellen.] Eleven vakondoknak az szívét ki kell venni, meg kell száraztani, törni, s egy késhegyin pivenka avagy gyöngyvirágútzben kell benne innya adni (i. m. 300).**

Előszeretettel alkalmazták gyógyszerként az emberi és állati test termékeit is, például a vizeletet, a székletet, a tejet, a taknyot, a haját, a méhlepényt stb.

Általában az úgynevezett ganéterápiának már az ókortól kezdve nagy hagyománya volt. A magyar munkákban például ilyen ganék fordulnak elő: *disznószar, ebgané, fecske ganéja, gólya ga-*

24 I. KONYV.
 tévd nedveségeket igen hatalmason szíjja kifelé:
*Borsot, Mustár-magot és Galamb-ganéjt mindeniket jól porrá törvén, mindenikből végy két suflák nyomót: Bafa-rósa tövét, Tölgy-fa gyógyót, Bafa rósa magot, mindeniket megaszalván és törvén, mindeniknek porából három három suflák nyomót: Kő-ölajat, Viasz-szat és Szurkot a' mennyi elég léfzen, tsináld-ószve a' tűznél flastrom formára, kenny a' ruhára vagy irhára belöle, mennyi a' lágyát befogja, 's állyon rajta mind addig, mig elfzenvedheti. A' nyakárais ha egytzer 's mind ragasztasz, annál jobban megszíjja.
 Ha a' Gelesztától vagy on e' nyavalya mind nagyban kitsinyben; Geleszta ellen az ideálabb meg-mondandó Orvofságokkal kell élni:
 Némelly Orvofságok vannak, mellyek noha nem láttatnak elvenni a' nyavalyának okát, de ugyan kiváltképen való titkos erővel használnak e' nyavalyában, minden babona nélkül.
 Így: Ha a' Martiusban a' fészekből szediz két vagy három Hólló fiat, új fazékban kementzében porrá égeted, és abból a' porból napjában kétfzer háromszor vagy Borban, vagy valamelly fellvebb említett Vízben bévéfzen, igen ditsértetik. Hasonló erejű a' vad-Kannak bójagais, ha kementzében igen meg-szárázod, megtörd, és ilyen formán éliz ezzelis. Azonképen élhetiz a' Róka májávalis, ha megaszalod és törd. Ezeket ha Aszszony-embernek*

Részlet Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisából (1690)

néja, kecskeszar, lógané, macskaszar, meleg lószar, tehéngané, tyúkszar. Például: Melius Péter Herbáriumához kötött recipék (1603 k.): [*Torok gyk ellen.*] *Az feier ebszart főzd mezben, es ted kender czeppure, es heuen kösd az torkara, egy kis bor legien benne* (Hoffmann Gizella i. m. 17); Török János: Orvoskönyv. Lovak orvoslása (1619 e.): *Verös szömről. Az azoni embörnek teyet, es az tikmonnak feieret* (‘tojásfehérjét’), *es rosa olajt elegicz ösze, azzal kennie, megh giogiul* (i. m. 152); Becskereki Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség (1698–1703): *Ugyan szemölcsről. Az tehen mikor egyszersmind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind; probatum est* (i. m. 356).

A felsorolt összetevőkből számtalan módon állították elő a korabeli gyógyszereket: *áztatással, egybecsinálással, elegyítés-sel, facsarással, főzéssel, habarással, rongyolással* ‘összetöréssel, paszírozással’, *megrontással* ‘megtöréssel’, *metéléssel, morzsolással, poshasztással* ‘erjesztéssel’, *timporálással* ‘keveréssel’, *párlással, roshasztással* ‘párolással, puhítással’, *megroggyantással, röstöléssel, sütéssel, szítálással, szűrőssel, töréssel* stb.

Az elmondottakat figyelembe véve úgy tűnik, hogy jogos a korábban feltett kérdés, hogy mi is tartozik a régi magyar orvosi nyelv szakszókincsébe.

Úgy tűnik, hogy tudomásul véve a régi orvosi irodalom sokszínűségét, helyesebb az orvosi szakszókincs szavai közé csak a terminusokat, az állandó elemeket, tehát a testrészs- és zsigerneveket, a nedvek neveit, a betegség- és tünetneveket, valamint a gyógyítással és a gyógyulással kapcsolatos kifejezéseket felvenni.

Persze több betegségnek, tünetnek vagy gyógyító eljárásnak abban az időben nem volt még neve, ezért csak körülírással utaltak rájuk, például: *ha mely szüim este vagy éjjel jól lát, de délben avagy nappal keveset* (OrvK. 89); *beteg hátuljában bocsátó purgáló orvosság* ‘beöntés’ (Szenczi Molnár Albert Latin–magyar szótára; I. Clyster); *Vékony, de erős hártya, ki a hasban az több bélt befödi és körül fogja* ‘hashártya’ (i. m., I. Peritoneum); *magzatbefedő hártják* ‘magzataburok’ (Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia 235); *inon való hússok... (egerecskék)* ‘izmok’ (i. m. 232, 243); *a’ tüdő sok hólyagos lyukai* ‘hörgők’ (Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis 107) stb.

A régi orvosi szaknyelv szóanyagának nagy része testrésznév vagy betegségnev. Ezek különféle eredetűek. Vannak közöttük finnugor eredetűek, s vannak jövevényszavak (alán, szláv, török, latin, német jövevényszók), s vannak képzett szavak, összetett szavak, hangutánzással és hangulatfestéssel keletkezett szavak.

A ma is használatos testrészneveken kívül, mint *ajak, áll,*

arasz, bőr, epe, ér, far, fog stb. voltak olyan elnevezések is, melyek vagy teljesen eltűntek nyelvünkől, vagy nyelvjárási szintre szorultak, például: *ábráz* ‘ábrázat’, *Ádám almája* ‘ádámesutka’, *agykér* ‘agykéreg’, *álltetem* ‘állkapocs’, *árva hús* ‘izom’, *bakfog, bilis* ‘epe’, *bötök* ‘csomós izület’, *fióksont* ‘kulcsont’, *magló hólyagocska* ‘ondóhólyag’, *mása* ‘méhlepény, magzataburok’, *mátra* ‘méh’, *öregbél* ‘vastagbél’, *pecsenye, pecsenyés hús* ‘izom’, *remese* ‘végbél’, *seggvéghurka* ‘végbél’ *vakszem* ‘halánték’, *vég-hurka* ‘végbél’.

A testrésznevekhez hasonlóan a ma is használatos betegség- és tünetneveken kívül, mint *csomó, fekély, hályog, orbánc, nátha* stb. használatosak voltak a ma már számunkra ismeretlen elnevezések is: *aréna* ‘vesekőbetegség’, *evesség* ‘gennyedtség’, *folyosó* ‘övsömör’, *francu* ‘vérbaj, nemi betegség’, *férges fog* ‘szuvas fog’, *gyomornak nyersessége* ‘gyomorsavhiány’, *hagymáz* ‘tífusz, magas lázzal járó betegség’, *izgága* (eredetileg) ‘gyomorégés’, *madárkóróság* ‘kétoldali bénulás’, *fene* ‘rák, fekély’, *meredők* ‘izomgörcs, merevgörcs’, *menyülés* ‘ficam’, *süly* ‘polip, aranyér’, *rebögés* ‘dadogás’, *raszt* ‘lépduzzanat’, *tökösülés* ‘heresérv’, *tur* ‘fekély’.

A régi orvosi nyelvben a betegség keletkezését, kifejlődését és meggyógyulását igen változatosan fejezték ki: [az embert] *el-üti a kórság, reája fut a nyavalya*, [a daganat] *meghegyesül* ‘megérik’, [a beteg] *könnyebbül, lábad, jobbul, megvigaszik* ‘meggyógyul’; [a betegséget, kórt] *megállatja, elüzi, lecsendesíti, megnyhíti, megvigasztalja* ‘gyógyítja’, *meghűvösíti, kivonsza, megállatja* ‘megállítja’ [a gyógyszer vagy a gyógymód]; [a betegség] *gonoszra fordul, megnehezedik, meghat* ‘megfertőz’, *elhatalmazik*; [a daganatot] *meglágyítja* [a gyógyszer vagy a gyógymód]; [a gyógyszer, gyógymód] *operál* ‘hat, kifakaszt (pl. kelést)’; [egy testrészt] *dagad, gyullad, megvész, megszakad, kimenyül, megszaz, megbántódik, megcsügged, megszakad* stb.

A betegségekre a gyógyszereket különféle formában használták. Volt *csap* ‘kúp’ *flastrom, ír, julep* ‘növényből vagy gyümölcsből készült szirupféle’, *kenet, liktárium, kötés, pilula, pogácsa, por* stb.

A gyógyszeres kezelésen kívül egyéb orvosi gyógymódok is közismertek voltak, pl. *ivó- és fürdőkúrák, gőzferedő, purgálás, párlás, köpölyözés, sütögetés, dörzsölés, kenés, párás izzasztás, füstölés, a sebek kivágása* stb.

A régi magyar orvosi nyelv, ha szegényes is volt, olykor igen színes, találó kifejezésekkel élt, s mindig törekedett (olykor tájnyelvi szavak bevonásával is) magyar kifejezések használatára.